Питаєш про Марка Винника? Давно спочиває в землі сирій!.. Маєш охоту, так запиши, що згадаю про нього; може, воно кому на науку стане,— мовив до мене Іван Хуторний.— Слухай.

Мало я знав Марка, тільки — дещицю; замолоду хоч і були ми одночасно в університеті, та недовго: я почав ходити до університету в серпні 1846 р., а Марка вихоплено на той рік у квітні. Віком я молодший за Марка на п'ять літ; тепер би йому було трохи чи не сімдесят. На університеті я йшов на три курси позад його; він історик, я правник. Та се не ставало нам на стежці: зналися і браталися наче рідні брати... Тоді не так було, як тепер. Не рівнятиму до сучасного того, як тоді було; сучасне — сам видаєш, а я розповім, як тоді було у нас; от ти і порівняй...

Час тодішній, кажучи взагалі, був такий, що не при нас, не при вас, не при хаті згадувати, лютий та темний, а проте університет задля вихованців його був справді alma і справді mater; він був нам сіменник, а наука була нам мати: вона гріла нас, годувала наш ум, плекала наші думки, показувала нам ідеали і стежки до них і гартувала наші переконання і характери; тепер оці останні розуміння, либонь, чи не в самому лексиконі, а в житті практичному щось їх не видно й не чутно... Ми були так сполучені з університетом, як діти з ніжною ненею: міцно, вірно, навіки. А через нас вже й наші батьки, брати, сестри, увесь рід, громада, уся суспільність щиро шанували нашу alma mater яко святощі, яко храм, звідки йде на людей світ, сяючи на людей теплом і гуманністю, звідки падає духово-моральна манна. Наша aima mater була нам криницею, з якої ми брали не самі тільки знання, а цілющу і живущу на цілий вік любов до людей, до праці, до світу, до свого питомого краю і д о свого національного я. Не гадай собі, що ми були якимись ченцями або схоластами чи педантами; ні, ми часом по тижню гульвики справляли, по місяцю в книжку не зазирали, зате ж ми ніколи не ганьбили свого храму, не нехтували професора, бо й професор не кидався до гандлю, до наживи; професура (хоча, звісно, не вся) була нам світильником, що горить і світить; зате ми і шанували її, і слухалися,

і вчилися; ми були певні, що коли що й напустуємо, так професура не попустить нас на поталу, "кістьми" за нас ляже і вовік з доносом не піде. Правда, і тоді і між професорами, і поміж студентів були "добровольці", але ж хто з ними знався? Хто не гидував ними?..

Ба! Університет був свій "мир", спаяний інтересами добра людського, покритий омофором науки. А товариство яке було! Скільки у ньому було гарту! Товариш за товариша ладен був йти і в огонь і в воду.

Отоді-то я спізнався з Марком, і впивався, і напивався його народними піснями: його пісні, заведені ним на ноти, просто чарували мене. Я не знавець музики, я дилетант, співати не вмію, про пісню, про музику суджу по тому впливу, який вони зроблять на мене: коли вони зворушать мені серце, мозок, душу, коли вони наллють до мене в серце почуття, в голову думок, в душу фантазії — значить, вони гарні, впливові.

Маркова пісня живописала мені наше село, наш народ, нашу країну, розкішну на природу, багату на історію, заможну на злидні, "багату на лати та на дрібні сльози", на темноту, на розтич та на всяке кріпацтво. Слухаючи Маркові пісні, я бачив живцем, живими народних велетнів, прекрасні зразки колишньої народної моральності, завзяття, відваги. Маркова пісня переносила мене з-під кріпацької стріхи на Хортицю 1, на Жовті Води 2, в степи, в гори, на море, і з нею душа моя плавала на хвилях історії; вона знов переносила мене в сферу народних ідеалів, в світ ясних надій!.. А коли він співав:

Стоїть явір над криницею, Тяжко жити за п'яницею,—

серце моє переймалося гарячими муками за всіх людей, а в душі через край лився гуманізм до всіх, кому судилося "жити за п'яницями".

Працював тоді Марко коло етнографії, заохочував і мене, і других до неї. До тієї частини нашої етнографії, яку я вважаю найважнішою в усній

словесності, Марко зробив коштовний вклад. Я розумію — приказки: в приказках головна, основна нитка народного світогляду; приказки — се найкращі квітки мови народної; се криниця чистої, пишної водн-краси, якою народ раз у раз живе і пишається; приказки — дзеркало народної душі, се найкоштовніша скарбниця, куди Марко вложив чимало своєї праці. Еге! До слова: ти бачиш, як паскуд* но наша молода генерація вміє рідної мови і часто-густо переймає "язичиє". Чого воно так? Того, що молодіж зовсім занедбала народні приказки, не знає їх.

Та цить! Вельми я взяв наузбіч; годі, пора до осередку моєї бесіди.

Отож як схопилася ота шуря-буря, та як вхопила на свої хижі крила Марка, та як занесла його геть від нас, так я й не бачився з ним до останніх день його життя. Жили ми один від одного, як кажуть, за тридев'ять, земель. Перекинулись були двома-трьома листами та й мусили спинитися, замовкнути, раз — щоб чужі люде не глумилися над нашими думками, не топтали в чорнильне болото нашого бісеру, а вдруге — як мать погано співать, так лучче мовчати. Замовкли та й слід один одного згубили. Чимало літ минуло. "Тридев'ять" земель почали вужчати, наближатися так, що-й побачитися б нам можна.

Я зараз листа до Марка: "Де ти? Озовися, та викрешем огню, та закурим люльки". Ходив мій лист, ходив та за три місяці вернувся "по ненахождєнію адресата обратно.,."

Згодя прийшла до мене чутка, що Марко друкує свої оповідання за границею. Я туди, до видавника: "Де Марко?" — питаю. Відписують: "Нам невідомо, оповідання його приходять до нас без адреси його, через руки..."

Мусив я здатися на божу ласку і ждати, чи не пошле небо несподіванки якої, щоб посприяла нам побачитися.

Минуло знов чи не більш року. Попадається мені на хуторі число наших-не-наших "Губернских ведомостей"3; читаю і очам не йму віри; але звістка певна, урядова: Марко "увольняется от должности учителя по болезни". З того часу минуло трохи що не рік, а проте, може, отся нитка доведе до голки — і другого дня увечері я вже був у тому місті, де учителював Марко. Зараз же до одного з "наших" людей розпитати — де Маркова кватира?

— Не скажу,— каже,— півроку не бачив його; двічі він був у мене, та, на лихо, мене не було в господі; попитайте у Рахми-на, —вони приятелювали.

Пішов до Рахмина.

— Соромно,— каже,— признатися, та ніде правди діти — не знаю; тричі був у мене Марко, а я у нього і досі ні разу; часу все брат/г.. Щось давно вже не видно його, чи не перебрався в Сосницю, там у нього якась далека родичка... Та отут зараз живе його приятель Радченко, спитайте у нього, він видав його пісні й оповідання, позавчора вийшли, гарна річ, прекрасна, золота книлска. Я до Радченка.

— Мені,— каже,— й самому притьмом треба Марка, та не знаю його адреси; то, було, в гімназії стрічаємось, а як вийшов він на пенсію, то я вже й не бачив його; пісні й оповідання я взяв у нього рік назад, та бракувало мені часу, вони й залежались... Зайдіть до Кириленка, він, певне, знає, де живе Марко.

Ходив я і до Кириленка, і до Мусія, і до Овсія — скрізь те ж, ледві на другий день сторож з гімназії допоміг мені знайти Маркову кватиру.

На краю міста в яру стояв домок на троє віконець, критий соломою; знати — вельми старий, вріс в землю і з причілка перехлябився.

Скоро прочинив я сінешні двері, назустріч мені з хати старенька міщанка.

— Чи тут живе Марко? — спитав я.

— Тут, осьдечки і світличка їх.

Я зрадів, думаю: "Отеє ж край моєї подорожі",— і взявся за клямку до тієї світлички.

— Нема їх в господі,— промовила бабуся.

— Я підожду заким вернеться. Можна?

Вона жалісно глянула, похитала головою і каже:

— Чому не молена, можна, та ледві чи діждетесь їх; бог один відає, коли вони вернуться.

— А де ж він? Поїхав з міста, чи що?

— Вони... вони... не до вас кажучи... вони у... шпиталю... Міщанка глибоко зітхнула і витерла фартухом очі.

— Давно в шпиталю?

— З тиждень буде, тиждень дома пролежали, а далі казали одвезти їх до шпиталю.

Мене щось кольнуло в серце... Стільки приятелів, стільки чоловік працював... і от!.. Кватира в землянці, в яру, недуг, шпиталь... Приятелі... Літературний фонд.

Я прохав бабусю дозволити мені трохи спочити в Марковій світлиці; я бажав, властиво, розпитати у бабусі усе, що відає вона про Марків побит.

— Прошу,— мовила вона, відчиняючи двері в світличку,— присядьте, спочиньте.

Густим сумом обгорнула мене ота "світличка": завдовжки* вона — чотири ступні, завширшки — три, одне віконце, стелю дістати рукою, підлоги нема, вогко, наче в льоху, під стіною при-мостка з трьох дощок —: се таке "ліжко", на примостці солома, заслана дірявим сировим рядном, на столику — кілька книжок, ноти, біля столу табуретка — і більше на всю хату нічогісінько...

— Отут вони і жили у мене,— мовила бабуся,— тісненько. Перебравшись до мене, вони тижнів чотири все кволили, потім злягли, а нарешті до шпиталю...

Я мовчав; у грудях так стисло, що не можна було говорити, дух сперло.

— Ви їм рідднею будете? — спитала у мене бабуся.

— Ні.

— Знайомі?

— Колишній товариш, тридцять літ не бачились, нарочито приїхав побачитись...

— Еге! А вони як на те... Ох, ох! Прехороший такий вони чоловік, святий чоловік і отак... Звісно, мабуть, у них ні роду, ні знайомих, самітні... А як вони грали на скрипці!.. Зроду-віку не чула, щоб хто

друшй так грав! Скрипка у них прямо не грала, а говорила; от я й стара людина, а почую, було" і заплачу.

Я глянув: ніде скрипки не видно.

Коли нерви трохи вгамувалися, я спитав, на який недуг хорує Марко?

— Святий їх знає, я не питала. Такі вони худі, що й не сказати; кістки та шкура, а м'яса й знаку нема... Кашлюк такий, що й на годину не дає спочити, а до того убожество, тяжкі злидні... На другий день, як перебрались до мене, кажуть: "Оте© у мене, Уляно Семенівно, зайві подушки і одіяло, понесіть продайте". Продала, на тиждень стало тих грошей на молоко та в аптеку. Знов покликали мене, рзяяа в руки скрипку, я думала: гратимуть, а вони тільки дивляться на неї; довго давилися, потім пригасли її до грудей, поцілували і кажуть до мене: "Дорога мені отея скрипка, та мушу позбутися, несіть продайте",— та й заплакали...

Двічі носила, ледві за п'ять карбованців продала жидам; звісно — така річ, що мало кому потрібна, ну і не ціна на неї, а безцінь. Три карбованці я взяла собі за кватиру, а два їм. Знов кілька день протягли, а вийшли ті злиденні гроші, молока нізащо купити, а їм — бачу я — все гірше та гірше. Що ж діяти? І рада б я помогти, та нічим; за ті три карбованці купила собі чоботи та піч полагодила... Сама три дні гарячої страви не коштувала... а тут ще й розпогодилось, прокинуть би у грубі, щоб хоч дух з цвілі потягло, так же і скіпки в дворі нема. Питаю я у них, у Марка, хто тут є у них знайомий? Думала: розпитаюся та потай піду, прохатиму помочі. А вони й кажуть: "Нема тут у мене знайомих; я людина захожа..." Ой, горенько ж мені, і дивитися на них страшно... порадилася я з суещкою-вдо-вою; рає вона до шпиталю. У тому шпиталю лікарева дочка мене знає; я до неї, розповіла їй, а вона батькові. Лікар така добра душа — зараз взяв свого "смотрителя" і поїхав до мене от сюди. Забрали вони Марка до шпителю... Учора я ходила провідати їх... Ох-ох! Ледві чи вискочать вони, кров'ю кашляють; одначе повеселішали,

ще й пожартували: "Шкода,— кажуть до мене,— Уляно Семенівио, що скрипки нема, а то я б вам "Метелиці" заграв. А я слухаю та думаю собі: "Де вже вам грати, коли нема силоньки і підвестися". З тим і пішла собі; завтра знов провідаю.

Я подякував бабусю, попрощався і швидше до шпиталю.

Мене тут провели в чотирнадцятий номер.

Приходжу, чую:

— Тут його нема: учора увечері перевели в кватиру "смотрителя".

Я туди: довгими та темними переходами добрався туди. Марко не зразу пізнав мене.

Трудно, просто неможливо розповісти, як він зрадів! Обнімав мене, цілував та все дякував.

— Та й утішив же ти мене,— говорив він, кашляючи,— Великдень мені зробив, се, мабуть, перед смертю... Спаси-біг, спасибіг, умираючи знатиму, що все-таки не самітній я був.

— Та ти про смерть не гадай,— утішаю я його,— вона далеко ще від тебе,— кажу йому, а собі думаю що інше. Я хоч і не лікар, а добре тямив, що Марко догоряє: очі його блищада, щохи горіли, дихати йому було трудно, смерть стояла біля нього. Про його життя я боявся розпитувати, я був певен, що почуття власної гідності не дасть йому говорити про своє бідування. Я не помилився: Марко ніже єдиним словом не згадав про тяжкі умови свого життя за останні роки, зате розмова про наше письменство всього його займала.

Помітивши у мене в шапці книжечку своїх оповідань, він мовив:

— А ке її сюди... Глянь, які страшенні помилки друкарські: де треба "стенув" — стоїть "стиснув"...

— Хто ж правив коректуру?

— Не відаю; як взяли у мене рукопис, так з того часу нікого й не бачив; навіть друкованого примірника не прислали.

— Шкода, що до пісень не додав нот.

— Треба б було, ноти у мене впорядковані, тільки б трошки переглядіти, поправити, та вже тепер — годі.

— Чого годі! Ось трошки подужчаєш — я тебе зараз до себе на хутір, там ти за тиждень вибрикуватимеш і напишеш.

Марко усміхнувся, потім затулив мені рукою рота і мовив:

— Не потече Десна з Дніпра, а Дніпро із моря... Я свою пісню вже проспівав і скрипку збув; а добра скрипка була, от чого мені жаль, думав: візьму її з собою на той світ, не довелося.

Тут у мене мимоволі вирвалося:

— Як же тобі, Марко, не гріх було не обернутися до кого з своїх людей, вони б,..

— Цить! — перебив мене Марко,— Свої люде...— кашель не дав йому говорити: він швидше випив ложку мікстури, і, коли кашель трохи вгамувався, він сказав далі:

— До своїх людей, кажеш. Гм! Де ж то у нас ті свої люде? Ну та нехай і свої, так я ж у кожного з них був по двічі, а у іншого і тричі, а до

мене ніхто з них і очей не показав. Вже ж коли б хто з них уважав мене за с в о г о чоловіка, так би навідався до мене, а то ніхто: за два роки ніхто... На се я не сподівався; а проте я не нарікаю... Звісно — не так ждалося... Е! То були мої мрії... Доля така судилася, нічого й жалкувати... Не довелося всього зробити, на що уповав. Що ж! Не моя воля, не моя і вина: як умів, так і робив, скільки спромігся, стільки і виорав... Робив чесно, а робити було трудно; згадай — як було темно: ні світла, ні проводиря, треба було помацки... Ні за свою роботу, ні за своє минуле мені не соромно, вмирати не страшно; Одне лише тяжко, що "свої люде" — гірше чужих... Не вмів я догодити нашим "панам", тим "панам", що гукають про демократію, а самі щосили є лізуть в аристократію.... Кахи, кахи, кахи... Чудно мені: ледві є така друга нація, щоб у неї інтелігенція, так як у нас, була така демократична в теорії і така аристократична і разом така млява і плюгава в роботі.. Ой, ох... Кахи, кахи...

Я пильнував заспокоїти його, виправдати наших "своїх" людей, але се тільки бентежило його... Ну, з людиною, що помирає, змагатися не личить, а я й не змагався більш...

Новий приступ кашлю...

— От клята річ отсей кашель,— говорив Марко,— коли б не він, то було б нічого, добре, а то... усі сили виснажує, утомляє до краю, говорити не дає, а говорити так хочеться.

Я взявся за шапку.

— Влсе йдеш? Так скоро, тільки подратував, посидь ще. Я розумів, що бесіда шкодить недужому, і мовив:

— Радніший би був і цілу ніч просидіти з тобою, та не можна, діло є у мене; добраніч, виспись добре, спочинь, а я завтра з самого ранку до тебе на цілий день. Я тут пробуду більш тижня і певен, що за сей час ти

поправишся так, що поїдеш зі мною на хутір, а у мене на хуторі і ставок, і млинок, і вишневенький садок.

Весела усмішка пробігла по пружкам Маркових губ; він мовив:

— Добре, коли б так, та мала на те надія. Попрощавшись, я пішов до лікаря.

— Не вставать йому,— сказав мені лікар.

— Сухоти у нього?

— Ні, гірше — увесь організм знесилений, виснажений... Коли б було раніш трохи, тепер уже запізно, кілька день ще проскрипить...

— Що ж його знесилило?

— Що? Злидні!.. Недуг його не страшний; властиво і не недуг, а лишень неминучий, непоборений добуток довгого голодування... Він помирає не з недугу, а з голоду... Еге, з голоду.

Лікар почав мені ясувати фізіологію і доводити, як чоловік, не маючи відповідної і потрібної організму в свій час їжі, повагом, день крізь день умирає з голоду.

Я цілу ніч не спав... Я цілу ніч мучився. Мордували мене думки не про одного Марка, а взагалі про немилосердно тяжку долю нашого брата письменника! З того часу, як узявся він за перо, як надрукував вперше свій твір — і до останньої години свого життя він мученик... Перед очима у мене встали Шевченко, Свидницький4, Кулик5, Кузьменко6... нарешті Марко... Ой, ой! Усе, що творить письменник, він все те перечуває, переживає серцем і душею, сам себе? мучить і не має сили волі не писати, не мучити себе, спинити свої муки, бо в нього в серці і в душі живе, горить і пече його та божа іскра, що вивела його на трудний шлях

письменника, і веде, і вестиме його, доки не приведе в шгшталь, а звідтіль з могилу!.. Він усього себе віддає на муки, бажаючи добра людям, а люде йому що за те? Люде в луччому разі проходять мовчки повз його муки, бо не тямлять, не розуміють; а то буває, що доложать і самі ще рук і на пекучі рани сиплють з щедрої руки покліп, лихословлять, доки не зацькують... Кого не згадував я з наших письменників — життя його було сумноскорботною хронікою пережитих страждань... Письменник, трудівник повагом умирає з голоду серед "своїх людей" і:

Люда бачать, та кажуть: дарма...

Де ж та цивілізація, прогрес, гуманність, братерство? Де наша національна гідність, в чому визначилось почуття її?

Ранком, взявши книжки, щоб читати Маркові, я о десятій годині був уже в шпиталі. Біля ліжка недужого сиділа Уляна Семенівна.

— Доходять,— промовила вона до мене тихцем скрізь сльози.

— Що ви? Так скоро?

— Кажуть, ще світом почали заговорюваться; я прийшла за годину назад, так вже не пізнали мене,

Я нагнувся до Марка і мовив:

— Добрий день тобі, Марку!

Він блимнув на мене очима, що вже потухали, тяжко зітхнув, в грудях хрипіло.

— Пізнаєш мене, Марку?

— Скрипка пропала... Свої відцуралися... Нікого. Обід... Смачний який...— говорив хорий.

— Агонія! — промовив лікар у мене за спиною.— Я не сподівався, щоб так скоро...

— Може б, отця Павла... Нехай би запричастив,— озвалася Уляна Семенівна.

Лікар нічого не відповів і пішов геть. , А Марко все твердив:

— Обід принесли... Скрипка... Свої... Вечеря...

Увечері ми з Уляною Семенівною закрили йому очі і винесли тіло в покійницьку...

Приходжу потім на похорони.

Входжу в церкву і очам своїм не йму віри: шпитальна церква повна інтелігентних людей; на. домовині кілька вінків; з віка домовини звисла широка з білого саєту стьожка, що йшла від розкішного вінка з живих безсмертників, на ній великими літерами надруковано: "От искренних друзей незабвенному другу".

"Боже батьку! — мимоволі подумав я, дивлячись на розкішні вінки та на зморену твар і на кістляві руки мерця.— Чи може бути більша іронія, більший глум з дружби і з вінків? Чи можна "друзям" більше зневажати "друга"?.^ Живого нехтували, цуралися, дали йому вмерти з голоду, живого вінчали колючим терном, а мертвого вінчають квітками!.."

Біля домовини стояла Уляна Семенівна і плакала тихо...

Повезли на гробовище... "друзі" провели, "свої" говорили промови, читали вірші, та я вже не слухав, не чув... В ушах у мене повно було інших звуків, що не давали чути нічого більш, опріч лікарської короткої, але жахливо виразної промови: "Він умер з голоду".

"Отака доля нашого письменника,— думав я, йдучи понуро з гробовища,— живому — колючий терен, мертвому — розкішні квіти".

Sapienti sat...*

* Розумний зрозуміє (лас.),—Ред.

1886, Липень. Хутір Кониськах

1 Хортиця (колишня назва — Велика Хортиця) — острів па Дніпрі, поблизу сучасного Дніпрогесу. У XVI—XVIII ст. Хортиця входила до складу території Запорозької Очі, була одним з її важливих опорних пунктів.

2 Жовті Води. — Йдеться про першу перемогу селянсько-козацьких військ, очолюваних Б. Хмельницьким, над польсько-шляхетським військом у битві поблизу урочища Жовті Води (неподалік від теперішнього м. Жовті Води Дніпропетровської області), яка відбулася в квітні 1648 р.

3 "Губернские ведомости" — офіційні періодичні видання, що виходили згідно з царським указом з 1838 р. щотижнево у всіх губернських містах. Складалися з офіційного відділу (друкувалися розпорядження і накази місцевої влади) та відділу неофіційного (призначався для публікації праць з історії, географії, етнографії, краю, статистичних повідомлень).

4 Свидницький Анатолій Патрикійович (1834— 1871) — український письменник, автор першого в українській літературі соціально-психо-

логічного роману "Люборацькі", який був опублікований тільки через сорок років після смерті автора.

5 Кулик Василь Степанович (1830—1870) —український письменник, захоплювався ідеями народників, у своїх віршах правдиво писав про життя пореформеного села, про долю заробітчан.

6 Кузьменко Петро Семенович (1831—1867)—український письменник, автор романтичних віршів та оповідань з життя села.